

ԱՐՄԵՆԱԿ ՀԱՅԿՈՒՆԻ

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԱՌԱՋԻՆ ՆԱԽԱՌՈՄԱՆԹԻՔՆԵՐԷՆ

ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆ

ԺԹ. դարու յիսուական թուականները Արեւմտահայոց ա-
մենէն կենսունակ շրջաններէն մէկն է: 1845-ի մեծ հրդեհը չէր
կրցած քայքայել Իզմիրի մշակութային կեանքը, սակայն թափը
կտրած էր, շունչը՝ ինկած: Յիսուական թուականներուն սակայն
այս թափը կը վերադառնուի: Հակառակ որ առեւտրական շատ մը
մեծ տուններ կը գաղթէին, մշակոյթի մարդիկը նոր ճիգերու կը
լծուէին: Գրական ճաշակ, արուեստի սէր, դպրոցական մակար-
դակ, օտար ազդեցութիւններու հանդէպ հաղորդ մտայնութիւն,
մամուլ եւ առհասարակ ընկերային կեանքի որակ — այս բոլոր կա-
լուածներու մէջ Իզմիր կը գերազանցէ Պոլսոյ վիճակը: Ինչ որ սա-
կայն յատկանշական իրադրոժումն էր Իզմիրի, այդ ալ թարգմա-
նական գրականութեան մէջ ցոյց տուած իրենց բացառիկ ուժն ու
շնորհն է: Լեզուական հարց մը կար, պէտք էր ընտրութիւն մը ը-
նել — աշխարհաբար թէ դրաբար: Աւետարանականները արդէն
չատոնց թարգմաններ էին Աւետարանը, անբոյր աշխարհաբար լեզ-
ւով մը: Սակայն Իզմիրի մտաւորականութիւնը ոչ թէ հաւատքի
զէնքի՝ այլ մշակոյթի զէնքի պէտք ունէր: Մշակոյթը հաղորդակ-
ցութիւն է, գաղափարի փոխանակութիւն, ազդեցութիւններու ըն-
կալչութիւն, յստակ մտածում, մարդկային կապ ու նոր իմաստ-
ներու վայելք: Այս բոլորին համար գրաբարը անբաւարար էր: Յե-
տոյ՝ Իզմիրի շուկան Պոլիսն էր, հոն էր որ պիտի ծախուէին գիր-
քերը: Ու հոն կար ուսմկօրէնը, շուկայի ու խոհանոցի լեզուն:
Տէպէեան եղբայրները, առաջինն ըլլալով, ընտրութիւնը կատարե-
ցին: Ու իրենց հետ ամբողջ փաղանգը զմիւսնահայ մտաւորակա-
նութեան — Նուպարեանը, Ջիլիսկիրեանները, Հայկունին, Կոս-
տանդեանը, Ստեփան Ոսկանը, Մամուրեանը, եւայլն: Արդէն

1840-էն ի վեր աննշան մոլեռանդ մը, Ղուկաս Պալթաղաբեան, աշխարհաբարով թերթ կը հրատարակէր: 1853-ին հիմնուած Տէտեան հրատարակչական տունը իր 40 տարուայ կեանքի ընթացքին 200 հատորէ աւելի գիրք հրատարակած է, սահուն, յստակ ու ճոխ լեզու մը մշակելով: Արեւմտահայ գրականութեան զարգացման վերայ իր ազդեցութեան տեսակէտով Իզմիրի այս իմբակին կարեւորութիւնը միայն Մխիթարեաններուն բաղդատմամբ կրնայ տըժ-վունիլ:

Պոլսեցիները երբեք այս ընտրութեան գիտակցութիւնը չունեցան, որովհետեւ առաջին օրէն հոն մշակոյթը օգտաշատ ու բարոյական նկարագիր մը յայտնաբերեց: Գրական ճաշակով, արուեստի ըմբռնողութեամբ առնուազն 25 տարի ետ են Իզմիրէն: Հայատառ թրքերէն, զրաբար, աշխարհաբար, հայեւլարի — այս բոլորը կը գործածուէին նոյն ատեն: Պոլսոյ համար ընկերային հարցերը աւելի կարեւոր էին քան գրական ու մշակութային խնդիրները: 50-ական թուականներուն սկիզբը ամէն ուղղութեամբ պայքար կար Պոլսոյ մէջ — եկեղեցականութիւն եւ ամիրայութիւն ընդդէմ միսիոնարական թափանցումին մէկ կողմէն, ու երկուսարդ, համալսարանական սերունդի փառասիրութեան՝ միւս կողմէն: Երկուսարդները վստահած են նոր պոլսականացին ու հաւանաբար՝ Ազատ Որմնադիրներուն: Այս բոլորը մէկ կը ձգտէին իշխանութեան: Ահա այս պայքարներուն էր որ լծուեցաւ գրականութիւնը, լեզուական հարցը ու օտար ազդեցութիւններու հանդէպ բռնուելիք կեցուածքին ճշդումը: Ֆրանսան եւ Անգլիան «վնասակար» ազդեցութեանց աղբիւր էին, քանի որ միսիոնարական շարժումին ծագում տուած էին...: Թուրքիոյ հետ մշակութային կապ գրեթէ չկար: Իտալիան՝ նոյնպէս կասկածելի: Դեռ չկայ նոյնիսկ Թրքահայութեան մը գիտակցութիւնը, ոչ իսկ Պոլսահայութեան: Թաղային գիտակցութիւնը, առ առաւելն: 18-րդ ու 19-րդ դարերու մտաւորականութիւնը, Պաղտասար Դպիրէն ու Ղուկաս Վանանդեցիէն մինչեւ Մատթէոս Պալատեցի ու Տէրոյեանց, մօտաւորապէս երեսունէն քառասուն մարդիկ՝ Պոլսոյ շուրջ կը դառնայ սուանց սակայն անկէ առնելու իր իմացական սնունդը: Այդ էր պատճառը որ Արեւմտահայոց վերածնունդը Իզմիրէն սկսաւ եւ ոչ թէ Պոլսէն, որովհետեւ ոչ ոք կապուած էր Պոլսոյ այնպէս ինչպէս կառչած էին Իզմիրի: Ու պէտք է սպասել մինչեւ Արփիարեան, այսինքն 80-ական թուականները, որպէսզի հանդիպինք Պոլսոյ առաջին մտաւորական-գրագէտին, Իզմիրցի Մամուրեանէն 25 տարի ետք...: Հակառակ տարածուած կարծիքին, 50-ական թուականներու Պոլսը մշակութային իմաստով ամենէն ամուլ վայրն է ու

նոյնիսկ երբ Վարդան փաշա ու Յ. Հիսարեան 1851-ին հոն կը հրատարակեն Թրքահայոց առաջին վէպերը, նուազագոյն զաղափարն իսկ չունին թէ ինչ է վէպ կոչուածը, ինչ է արուեստը ու արուեստագէտը: Եթէ կայ այդ թուականներուն արուեստի զգայնութիւնը, սէրը ունեցող անձ մը, մէկը, որուն համար գրականութիւնը վարժապետի անկեանք խրատներէն աւելի բան մըն է՝ այդ անձը Արմենակ Հայկունին է: Թրքահայ գրականութեան պատմութեան համար, Հայկունի շատ աւելի կարեւոր դեր խաղացած է քան՝ Պէշիկթաշեան մը, Ծերենց մը: Թէ ինչու այսօր անձանթ է գրեթէ անոր անունը՝ պատճառներէն հիմնականը այն է որ իր ժամանակի բոլոր իշխանութիւններու հետ կռուած է. աշխարհական, թէ՛ կրօնական:

Վարդան փաշա ու Հիսարեան՝ իւրաքանչիւրը իր ձեւով ներշնչուելու էր Եւրոպական յուզական վէպի մակերեսային ըմբռնումէն: Գրեթէ անգլիտակցաբար ու ազգային խառնուածքի մղումին հնազանդ՝ Թրքահայ նախառոմանթիք այս վէպը կրցած էր իր կեդրոնական հերոսի տիպարը ստեղծել՝ անմեղ, միամիտ բայց ճակատագրական սիրահարը, ինչպէս կը տեսնուի Մաքրուհիի ու Ազապիի կերպարներուն մէջ: Վարդան փաշայի իրապաշտութիւնը անձնական է, մինչ Հիսարեանի կրօնա-բարոյական էսթէթիքը ներածուած է Եւրոպայէն: 1845-ին՝ Ռոմանթիզմը արդէն սպառած է Եւրոպայի մէջ, բայց Թրքահայերու համար դեռ 1800-ական նախառոմանթիզմի տիրապետութիւնն է: Արեւմտեան գրականութեան մեծերէն միայն Շաթոպրիան, Լամարթին ու Կէօթէ Ժանօթ են լայն հասարակութեան, մինչ Հիւկօ, Ժ. Սանտ, Պալլաք, Սթանտալ, Ծլոպէր, Տիւմա ու միւսները 15 տարի վերջ միայն պիտի ժողովրդականանան, գլխաւորաբար շնորհիւ Տէտէեան եղբայրներու թարգմանական մատենաշարին: 1860-ին հայ հասարակութիւնը չի ճանչնար վէպը ու պատմուածքի մասին Սիւսեանի ու Հայկունիի դործէն զատ ուրիշ բան չէ կարդացած: Այս է կացութիւնը դարու կիսուն՝ մէկ կողմէ Պոլսը, քաղաքական ու բարոյական պայքարի մը քառասլին կրկեսը, բիրտ ու մոլեռանդ, օժտուած մշակոյթի մարդը սարքուածքով, սակայն զրկուած արուեստի ճաշակէն ու իմացական արժէքներու հասկացողութենէն, ենթագիտակցական ու անգութ ուժերու մղումին տակ դանդաղօրէն կազմաւորուող, միւս կողմէն՝ Իզմիրը, բարգաւաճ եւ ազնուական, միաձոյլ եւ արեւմտացած, սպառումի մը հեւքը արդէն կախուած շրթունքէն՝ ճաշակի նրբութիւններու ցանցին մէջ ինկած եւ ամլացած: Հայկունի այս երկու հակոտնեայ մշակոյթներու, հոգեբանութիւններու արտադրութիւնն է, անոնց համադրումը, ձեւով մը:

Թշուառ մանկութիւն մը Պոլիս, կիսատ կրթութիւն մը, հիւսանդ, Ղլալին, «սէր սէր» աղաղակող երիտասարդ մը՝ զուրկ կեանքն ու արուեստը իմաստաւորող որեւէ զաղափարէ, զգացական ծայրայեղ դիրքերու բնակիչ — այս է տարտամ պատկերը որ իր գրութիւնները կը նետեն մեր աչքին։ Մէկ նպատակ կը հետապնդէ, բոլոր արտակարգ մարդոց նման — բարոյական դաստիարակութիւնը հայ ժողովուրդին։ Ու միակ միջոցը՝ Թատրոն հիմնել, մինակը՝ 22 տարեկանին, առանց դրամի ու փորձառութեան։ Անշուշտ չի յաջողիր ու կը դիմէ Թատերական Թարգմանութեան եւ ատոր համար ալ պարբերաթերթ մը կը հանէ, Մուսայֆ Մասնայֆ։ Առաջին թիւը (7 Սեպտ. 1857) կը պարզէ նպատակը — «Միտոս անպատմելի ուրախութեամբ ու ցնծութեամբ լեցուած է վասնզի... կը գտնուին առաքելի հայեր որոնք պիտի ընդունին այս նուէրս։ Կը խոստանամ գրիչս շարունակ Թարգմանութեանց նուիրել Թորդոմայ ցեղին հարազատ զաւակները ընթերցանութեան գրգռելու ազգը բարեկարգելու համար։ Տխրութիւն ալ կայ սրտիս մէջ, որովհետեւ մարդիկ ալ պիտի գտնուին որոնք հակառակին, ըսելով — այժմեան դարու երիտասարդները, աւելի չարին միտեալ ըլլալով մոլութիւն պիտի սորվին քու գրածներէդ...»։

Առաջին Թարգմանութիւնը անշան խաղ մըն է — Հերսիլիա, մեկտարամ մը։ Հայկունի ինք կը ներկայացնէ իր ընտրութեան չափանիշը, գրելով «սէրը քաղցր ու ազնիւ է բայց իր մէջ դառնութիւններ ունի... երիտասարդներու կորուստին պատճառ կ'ըլլայ»։ Այս ու նման այլ բարոյական սկզբունքներ պիտի դեկավարեն ամբողջ կեանքը ու երկը Հայկունիին. ու այսօր, դար մը վերջը, որեւէ ձեւով պիտի չկարենար արդարանալ իր մասին լուրջ հետաքրքրութիւն՝ եթէ այդ տափակ էսթէթիքին կողքին, ան չունենար հզօր, կրակոտ երեւակայութիւն, խառնուածքի ըմբոստ գիծ ու ապրումի հարազատութիւն։

Վէպի անցնելէ առաջ, Հայկունի գրիչը կը մարզէ Սվաճեանի Մեղուին մէջ, 1856-էն սկսեալ։ Ինք ու խմբագիրը այդ թերթին մէջ հիմը կը դնեն արեւմտահայ պատմութեան։ Սվաճեան անշուշտ իրմէ աւելի վարժ է, զարգացած ու կարող։ Աշակերտն է Պարտիզպանեանի՝ Սկիւտարի ձեմարանին մէջ, ու Ֆրանսական գրականութեան մտերմութեան մէջ մեծցած ու շատ աւելի մօտ ընկերային իրականութեան, քան՝ Հայկունին։

Հայկունիի պատմութեանը արուեստի հետ շատ տարտամ աղբիւր մը ունին անշուշտ — գրել չի գիտեր, կը խեղդուի յուզումի հեղեղին տակ, կը չափազանցէ, կը տարտոյնուի ու կտրուած կեանքի բուն իրականութենէն, կը կորսուի կա'մ մանկութեան զգայ-

նութիւններու լորձուէին մէջ, կամ ալ՝ անդուպ, անեզր, սրտա-
ճմլիկ երեւակայութեան բոցերուն տակ: Սակայն ունի ներքին,
թաքուն յարակցութիւն մը, որ կը պակսի Սվաճեանին: Տիպարնե-
րու ոճաւորում, արագ՝ բայց արուեստական գործողութիւն, յու-
ղումնահեղձ մթնոլորտ մը — արդէն կ'ուրուագծուի գրագէտը: Իր
վաստակը կը պարունակէ ոտանաւորներ, պատմուածքներ, թատ-
րերգութիւններ, երեք վէպ՝ որոնցմէ մէկը միայն աւարտած,
թարգմանութիւններ, յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ ու ըն-
կերային բարոյականութեան նուիրուած գործեր: Ու այս բոլորը,
դրուած կեանքն ու գրականութիւնը ըմբռնելու կեդրոնական մէկ
անփոփոխ հրամայականի տակ — մաքուր, խոհալ սէրը իր երեք
երեսներով, որդիական, հայրենիքի ու կնկայ: Իրականութեան
մէջ, գերագրգիռ յուզականութեամբ ու տենդագին երեւակայու-
թեամբ օժտուած, կամ՝ անիծուած գրագէտ-բարոյախօս մըն է:
Ու շեշտ մը կայ, յաճախ խակ ու ջղայնացնող, սակայն վաւերա-
կան՝ զոր գրած է իր բոլոր գործերուն մէջ — ոտանաւորներուն՝
յուսահատ սիրահարներու արցունքով ողողուն, կամ կարօտի ճի-
շերով ոլորուն, թատերական երկերուն՝ ուր հայրենիքի կամ ըն-
տանեկան առաքինութեանց սիրոյն հերոսներ կը զոհուին, յօդ-
ուածներուն՝ ուր կոչ կ'ուղղէ իր հայրենակիցներուն՝ միանալ, գի-
րար սիրել, պայքարիլ միսիոնարներուն դէմ կամ խուսափիլ սե-
ռային կեանքի վտանգներէն: Ու մանաւանդ՝ պատմուածքներուն
մէջ:

Առաջին պատմուածքները կը ստորագրէ 21 տարեկանին:
Ոսկ, անկարելի գրութիւններ: Ոչ մէկ ճիգ ստեղծովի, ըլլայ ի-
րականութեան, ըլլայ տիպարի կամ ալ ոճի: Հերոսները կատար-
եալ ու խոհալ տիպարներ են, որոնց արժանիքները երեւան կու դան
ճակատագրի հարուածներու տակ միայն: Մահացու հիւանդութիւն
մը, բաժանում մը, հիւանդի մը վերջին վայրկեանները՝ խոհալ
առիթն են որպէսզի Հայկունիի ու իր հերոսին արցունքները հոսին,
որպէսզի որդիական, մայրական կամ այլ զգացումներ արտայայ-
տուին, մէկը զոհուի բարձր սկզբունքի մը համար, ծնողական
պարտաւորութեան սիրոյն, եւայլն: Ու այս բոլորը, գրուած անձ-
կութեամբ, պիւրկ ու եղբրական պաստառի մը վրայ: Հակառակ
սեռին այս ծայրայեղ ըմբռնումին ու գործածուած միջոցներու ա-
ման, դիւրին նկարագրին, Հայկունիի պատմուածքները աւելի հա-
մոզիչ են քան Հիսարեանի վէպերը, շնորհիւ իր արուեստի այլ ե-
րեսներուն:

Նախ՝ բնութեան իր ըմբռնումին: Հայկունիի բնութիւնը մե-
աւրադձոտ ու վայրի է, երբեմն քնքոյշ ու նուրբ: Թէ՛ հայելի զգա-

ցական աշխարհին, թէ դադարի արանցը: «Բարի, գեղեցիկ ու առողջ բնութեան մէջ բնակողները բարի կ'ըլլան, առողջ, երկարակեաց» (Թոմախտաւորի մը վերջին ժամը եւ իր կնոջը բրած պատուիրանքը Մեղու, 1856, թիւ 1-6): Զգացումի ու դադարի միացում մը կայ այս բնութեան մէջ որ դրական գործի մը համար անհրաժեշտ է:

Նոյնքան կարեւոր է Աստուծոյ թեման: Աստուած մնայուն, ամրապնդիչ ներկայութիւն մըն է տառապանքի պահերուն: Բոլոր դրական տիպարները կ'աղօթեն ու յաճախ կը յաջողին դէպքերու ընթացքը բարեփոխել...: Պատմութեան մը մէջ, Որդիակաւ Սէր, (Մեղու, 1857, թիւ 22) հրաշք մը տեղի կ'ունենայ նոյնիսկ: Այս տարիներու ընթացքին Մեղուի մէջ հրատարակած 9 պատմութեանքները կ'օգտուին նաեւ օտար աղբիւրներու միջամտութենէն: Արդարեւ, դժուար չէ այդ զգացապաշտ ըմբռնումին մէջ չտեսնել 18-րդ դարու անգլիացի վիպասաններու ազդեցութիւնը: Հայկունի ծանօթ էր անգլիական դրականութեան, զոր ճանչցած էր Պէպլէքի վարժարանին մէջ. ու Ռիչըրտսընի Քլարիսա Հարլօ վէպը, Սթըրնի է Սեմքիմսթըլ ձըրմի եւ Ամրիէթթա վէպերը, Շանկի ու Կոլտմիթի գործերը անկասկած ազդած են վրան: Հայկունի Ֆրանսերէն ալ դիտէր (Թարգմանած էր Ռենանի Յիսուսի Կեանքը) ու հաւանական է որ իր այցը Իզմիր ու Սվաճեանի հետ սերտ կապը՝ նետած ըլլան իր զգայնութեան մէջ Պէրնատէն տը Սէն Բիէռի ու Ռուսոյի բարոյական յուզականութեան կնիքը: Եւրոպական նախա-նոմանքիք այս հոսանքին տակ խեղդուած Հայկունին սակայն կրցած էր պահել որոշ անհատական շեշտ, տրամաթիք նկարագիր եւ ապրումի խտութիւն մը, որոնց շնորհիւ է որ արժանի կը դառնայ այսօրուայ նկատումին: Ծանծաղ՝ այս «խառնուածքը» Հիսարեանի մօտ, իր քով կը ստանայ իրական ապրումի մը նկարագիրը, մանաւանդ երբ համադրենք զայն իր կեանքի ղեացքին հետ, որ իրական ողբերգութիւն մը եղած է:

1859-ի Մեղուի մէջ Հայկունի կը սկսի հրատարակել իր առաջին վէպը, որ կը կոչուի Ամմիճա եւ որ մնացած է անաւարտ:

Նիւթը խեղճ է, անշահեկան: Նաւարեկութիւն, սէր ու լաց, բարեկամութիւն, հրեշտակային գեղեցկութիւն եւ երազային պալատներ: Մնացեալը՝ կարելի է երեւակայել: Հետաքրքրականը սակայն տիպարի կառուցումին հետ կապ ունի: Լալկան մայրը ու դաժան ամուսինը չկան, տեղի տուած են զգայուն աղջկան, որ կը տառապի սիրոյ ցաւէն: Նախա-նոմանքիք հերոսուհիին վրայ այս բիւրեղացումը՝ վճռական ազդեցութիւն ունեցաւ տիպարի զարգացման մէջ: Յետոյ, ոճը - սահուն, մաքուր աշխարհաբար մը

ունի Հայկունի, որ Խ. Մխաբեանինը կը յիշեցնէ: Նոյնքան կարեւոր յատկանիշ՝ իրապաշտական առաջին նշանները: Հայկունիի մօտ բնութեան, փոթորիկներու, անձերու եւ անոնց զգացումներու նկարագրութիւնները շատ աւելի բծախնդիր, ճշգրիտ ու հետեւողական են քան իրմէ առաջ դրող բոլոր մարդոցը, մէջն առեալ Վարդան փաշան: Կան նաեւ պոլսական տեսարաններու ու տիպարներու հետաքրքրական նկարագրութիւններ, որոնք հաւանաբար Սլավոնի հետեւողութեամբ եղած են: Իրապաշտ այս տարտամ դիժը երկրորդական մակարդակ ունի երկին մէջ որ իր յղացումով, տիպարներու հոգեբանութեամբ, զգացական մթնոլորտով ու դադափարներու աշխարհով՝ ամբողջութեամբ եւրոպական զգացական վէպի հոսանքին մէջն է: Սակայն Հայկունի կոյր հետեւող մը չէ: Ինքն իր խառնուածքը, Էսթետիք ունի որոշ չափով, ու կարելի է ըսել թէ ոչ Ռուսօ, ոչ Սթըրն ոչ ալ Պէրնարտէն տը Սէն Բիէռ զգացական անկեղծութեան մէջ այնքան ուժգին, ցնցիչ տեսարաններ ունին որքան Հայկունիի մէկ աննշան պատմութեամբ (Որդեսէր Մօր Մ'Անակնկալ Վարձը Գրիստոսի, Թուական 1850, հրատ. Մեդու 1860, թիւ 110, անստորագիր) ուր մայրական սիրոյ ներկայացումը կը հասնի մեր դրականութեան մէջ աննախընթաց եւ անկրկնելի դադաթի:

1861-ին Հայկունի Իզմիր կը դառնայ որպէս Անգլերէնի ուսուցիչ Մեսրոպեան վարժարանի մէջ: Տէտէեան-Չիլիկերեան-Նուպարեան խմբակին Թարգմանական գործունէութիւնը Թափը առած է ու հրապարակը ողողած օտար դրական երկերով: Երկու ձրի աղպարին դալոց, երկու թերթ, երեք տպարան, բազմաթիւ օտար կրթական հաստատութիւններ, մշակութային տաք կեանք ու քնդմոքոյթ մթնոլորտ - Հայկունիի համար իտեալ վայրն է: 1861-ին լոյս կը տեսնէ իր երկրորդ վէպը, Էլիզա:

Նիւթը, անշուշտ սէրն է, յետոյ բնութիւնը: Իրականութեան պատաստուր առնուած է Խրիմի Պատերազմէն, որուն մասնակցած էր իրր թարգման Անգլիական բանակին մէջ, ինչ որ կը շեշտէ ապրումներու վաւերականութիւնը: Հաւանաբար ինքնակենսագրական բաժինը շատ մեծ է:

Հայկունիի համար, սէրը ողբերգական կրնայ ըլլալ միայն, որովհետեւ իտեալ սէր է եւ եղբրական թելի մը նման կ'ոլորուի վէպը կազմող հինգ տարբեր պատմութիւններու (Էսթետիք) մէջէն, կը միացնէ զանոնք: Ոճիւր, արկած, ասպատակներ, պատերազմ, խենթութեան նոպաներ, բռնաբարութիւն, մահ, փոթորիկ, լաց ու կոծ - նախա-առմանթիք ամբողջ ղինարանը գործի դրած է Հայկունի իր սիրային տրամին շուրջ: Ու տուժած են կառոյցը, տրա-

մարանութեան պահանջը, հոգեբանական ճշգրտութիւնը. սակայն Հայկունիի համար ատոնք կարեւոր չեն: Շահած է ապրումի ճոխութիւնը, տիպարներու ու դէպքերու առատութիւնը, տեսարաններու այլազանութիւնը, դաղափարներու ու զգացումներու զարգացումը: Շահած է գլխաւորաբար վէպին հերոսը, Անդրիասը՝ սպան, ինքը Հայկունին, որ առաջին դէմքով կը խօսի ու կրնայ առաւելագոյն անկեղծութեամբ արտայայտուիլ (էլիզան, հերոսուհին, վէպին երեք քառորդին մէջ բացակայ է...): Գրականութեան պատմութեան համար, Հայկունիի կարեւորագոյն դերը մեր վիպական այր հերոսի առաջին տիպարը բիւրեղացուցած ըլլալն է: Սիրահար, դժբախտ երիտասարդէն զատ մեր 19-րդ դարը երկու այլ տիպար միայն կրցած է սեւեռել – սիրահար առաքինի, դժբախտ աղջիկը, զոր զարգացուցած են Հիսարեան, Տիւսար ու Կամսարական, վաճառական դաւաճացին՝ Պարոնեանի կողմէ. նուազ արժէք ունի երրորդ հերոսը, որ բախտախնդիր, սրիկայ երիտասարդն է, զոր սեւեռած են արկածախնդրական ու ժողովրդական վէպերու հեղինակներ Հաճեան, Տ. Սարաֆեան, Տ. Փափաղեան, Ա. Ալթունեան, Քասիմ, եւայն: Հայկունիի վէպը ուրիշ արժանիքներ ալ ունի – առաջին անգամ ըլլալով, հայ վիպասան մը գործողութիւն մը բնական, արագ դնացքով զարգացնելու յատկութիւնը կը ցուցաբերէ, յետոյ, Հայկունի կը յաջողի բնութեան տեսարանները ոչ միայն յստակօրէն պատկերացնել, այլ զանոնք գործածել որպէս հոգեբանական վիճակներու խորհրդանշան ու պատաստ:

Այս բոլորի կողքին, վիպասանը մտածումի ու բարոյական զգացումներու բաւական ճոխ աշխարհ մը կը յաջողի ներառնել իր երկին մէջ: Մայր դաղափարը կարելի է ամփոփել երկու նախադասութեան մէջ: Մաքուր սէրը միայն բնական սէրն է ու միայն բանականութիւնը կրնայ մեզ մաքուր ու երջանիկ պահել: Գէշ կըրթութիւնը սակայն կարող է այլասեռել այս բնական սէրը: Պէտք է մոռնալ որ Հայկունիի բուն նպատակը վէպ դրել չէ, այլ՝ դաստիարակել երիտասարդները շնորհիւ հերոսներու բարոյական էութեան եւ օրինակին: Կրօնի մասին իր կարծիքը ժխտական է ու վէպին մէջ կայ նոյնիսկ ժէզուիթ վարդապետի ահաւոր տիպար մը, որու կրօնական անհանդուրժողութիւնը, մոլեռանդութիւնը ատելի կը դարձնեն զինք: Կրօն մը առանց եկեղեցիի ու կրօնաւորի, բարոյական կրօն մը, զոր ժառանգած է հաւանաբար Ռուսոյի ընթերցումներէն:

Սիրոյ ուրիշ մէկ փոփոխակը՝ հայրենիքի սէրն է. Հայկունիի մօտ կատաղի նկարագիր մը ունի հայրենասիրութիւնը: Մարդու մեծագոյն փառքն ու երջանկութիւնը հայրենիքին համար աշ-

խառնու մէջ կը կայանան, ըստ Հայկունիի: Յաճախ կը յորդորէ հայերուն՝ կռուիլ քիւրտերուն դէմ, չվախնալ պայքարէն, մանաւանդ չլքել հողը ու չզաղթել: Այս առթիւ Հայկունի բոցավառ դովիստը կ'ընէ Իտալիոյ, որու 1850-ական թուականներու ազատագրական պայքարին մէջ կը տեսնէ հայրենասիրութեան ազնուագոյն օրինակը: Սէրը սակայն իր բարձրագոյն անկեղծութեան, ուժգնութեան կը հասնի մօր մը սրտին մէջ, ուրկէ ան կը յորդի գրեթէ ամէն էջի: Հայկունի ճանչցած է որբութիւնը ու մայրական գուրդուրանքի պակասը եւ ատկէ կու գայ իր տողերուն վաւերականութիւնը, մեծ մասով: Այս թեման իրն է ամբողջութեամբ եւ ատոր համար՝ այն հօր ազդեցութիւնը, զոր կրած է 18-րդ դարու անգլիացի բանաստեղծ Էտուարտ Եանկէն: Պատճառաւոր խոր յանդիտութիւն մը կը քաշէր Հայկունին դէպի այդ նախա-ուսմանթիք, եղբրական քերթողը, որմէ թարգմանութիւններ ալ կատարած էր եւ որու հակա-կաթոլիկ նկարագիրը ծանօթ էր իրեն: Կարելի է վստահօրէն ըսել թէ Հայկունիով է որ տեղի ունեցաւ անգլիական դրականութեան ազդեցութեան առաջին, լուրջ մուտքը մեր գրականութեան մէջ: Իրմէ առաջ Թադիագեան եւ Աւետուհեանց ալ կրած էին անգլիական ազդեցութիւն, սակայն այդ մարդիկ գրականութեան մէջ ամաթէօրի կերպարանք կը ստանան երբ բաղդատուին Հայկունիին:

Այսպէսով, Էլիզա, խեղդուած արցունքի հեղեղին տակ, իր խարխուլ կառոյցով, իր փշուած, չափազանցուած զգացումներով, իր անկարելի գործողութիւններու ընթացքով, իր հոգեբանական թերիներով ու անհամոզիչ վերջաւորութեամբ՝ կը հանդիսանայ Արեւմտահայոց վիպական առաջին լուրջ փորձը: Հայկունիի վերջին վէպը, Սաքեմիկ (տպուած իր հրատարակած հանդէսին՝ «Ձայն Բնկերսիրութեան» մէջ, 1864, էջ 70-էն սկսեալ) կիսաւարտ մնացած է, անծանօթ պատճառով: Յատկանշական ոչինչ ունի, բացի հերոսին յանցանքի զգացումէն որ հաւանաբար հիմնական թեման պիտի ըլլար, եթէ զարգանար գործը: Կը սկսի այն տեղէն ուր կ'աւարտէր Էլիզա եւ անոր նման ներշնչուած էր Արեւելեան Պատերազմի ժամանակ տեղի ունեցած իրական դէպքէ, ըստ հեղինակի վկայութեան:

1863-ին Հայկունի Պոլիս կ'անցնի ու կը միանայ Սվաճեանին, որ «Մեղուն» կը հրատարակէր: Շատ բեղուն չըլլալ մըն է իրեն համար: Ուսումնասիրութիւններ միսիոնարական շարժումին վրայ, քերթուած, պատմութեան, երգիծական գործեր, կրթութեան վրայ յօդուածներ կը խնդրեն այդ փուլը իր կեանքին: Կ'աշխատակցի «Մասիս»ին, «Պեղատեան Թռչնիկ»ին, Տէրոյենցի «Հայաստան»ին

եւ կը հրատարակէ իր անձնական հանդէսը՝ «Ձայն Ընկերսիրութեան»։ Կը յայտարարէ թէ յօժար է ձրիաբար դասախօսել ուղղողին՝ գրեթէ ամէն նիւթի շուրջ — դիտութիւններ, արուեստներ, մանկավարժութիւն, հայերէն, ֆրանսերէն եւ անգլերէն լեզուներ։ Պատանիներու սեռային առողջապահութեան շուրջ գիրքեր կը պատրաստէ ու կը հրատարակէ, դիջութեան մասին գրքոյկ մը... Կը յարձակի բոլոր այն մարդոց եւ երեւոյթներու դէմ, որոնք, ըստ իրեն, կ'արգելեն մտքի ու զգացումներու անկաշկանդ եւ առողջ ծաղկումը։ Յանդուգն դաշապարներ հրապարակ կը նետէ։ 1862-ի Մեղուի թիւ 149-ին մէջ հրատարակած էր արդէն «Տասն Օր Ետք» պատմութեամբ, ուր ի յայտ կու գար իր հակակրօնական ջիղը։ Պարկեշտ ըլլալը կը բաւէ, կ'ըսէ Հայկունի, եկեղեցին յաւիտենական երջանկութիւն չի տար, մարդն է որ ինքզինքը երջանիկ կը դարձնէ... Աստուած կրօնը կրօնականներուն չէ յանձնած, կրօնը անոնց ապրանքը չէ բայց կը գործածեն մարդկութիւնը տառապեցնելու համար։ Յօդուածի մը մէջ կ'առաջարկէ կղերականներու ամուսնութիւնը, քաղաքային ամուսնութիւնը կը պաշտպանէ, բացարձակ հաւասարութիւնը բոլոր կրօնական դաւանանքներուն։ Կը յայտարարէ թէ եթէ աղջիկ մը կը սիրէ, իրաւունք ունի զաւակ ունենալու՝ նոյնիսկ եթէ չէ ամուսնացած։ Բայց ան որ կը սիրաբանի իր ամուսնին հետ առանց իրապէս սիրելու, որպէս պարզ պարտակաւորութիւն, ան ակամայ պոռնիկ է։ Կը պնդէ թէ ամուսնութիւնը պէտք է պարտադիր դառնայ։ Ու Վոլթերեան կիրքով մը կը բացադանչէ — կղերը նախատինք ու պատուհաս է մարդկութեան ոլիսուն...։

Անխուսափելիօրէն, ամէն իշխանութիւն իր դէմ կ'ըլլէ։ Կը հալածուի մամուլէն, կը բանադրուի եկեղեցիներու խորաններէն որպէս հերետիկոս, գիրքերը կը հաւաքուին հրապարակէն, կ'իյնայ չքաւորութեան մէջ։ 1865-ին հրդեհ մը կը փճացնէ իր տպարանը ու բոլոր ձեռագիրները։ Յուսալքուած ու բղկոտուած, զինուորական կու տայ ինքզինքը ու 1866-ին, յետին աղքատութեան մէջ, կ'անհետանայ։ Ու դրամ չեն դնեն որ թաղեն։

Հայկունին շատ ուժեղ ժամանակակիցներ ունեցաւ — Խ. Միսաքեան, Ս. Ոսկան, Կ. Փանոսեան, Յ. Սվաճեան, Կ. Իւթիւճեան, Տէրոյեան, Վարդան Փաշա, եւայլն, բոլորն ալ յանդուգն մարդիկ։ Սակայն այդ հմուտ, հզօր մարդոց մէջ չկայ մէկը որ աւելի եռանդ ու տաքութիւն ցոյց տուած ըլլայ հանրային ու մշակութային մարդերուն մէջ որքան Հայկունի, ու հակառակ որ իր գործերուն մեծ մասը կիսաւարտ է (յաճախ անստորագիր են իր գրութիւնները եւ ոճային ու թեքնիք յատկանիշներու մանրակրկիտ վերլուծումով

միայն կարելի է այդ գրութիւնները ետ իրեն վերադրել) իր գրական վաստակը ամենէն տարածունն եւ այլազանն է: Մանաւանդ, չկայ մէկը որ իր ժամանակին համար աւելի արդիական, յառաջդիմական ու յանդուգն դադափարներ ջատագոված ըլլայ: Ու հակառակ իր բոլոր թերութիւններուն ու ծայրայեղութիւններուն, իր ժամանակակիցներուն մէջ ամէնէն շեշտուած, վաւերական դրական խառնուածքը ունի, դրագէտ է, գրեթէ: Պաշտօնական բանասէրներուն կ'իյնայ դռնել թէ ի՞նչ ազդեցութիւն ձգեց մեր գրականութեան վրայ: Դժբախտաբար, արեւելահայ բանասիրութիւնը անոր հետքը կորսնցուցած է Սվանանի չափազանցուած շուքին տակ, Մխիթարեանները աւարկու քէն մը պահած են իրեն հանդէպ, մինչ արտասահման տակաւին իր իմացական ուժերը չէ կրցած համարել նման ձեռնարկի մը համար: Ամէն պարագայի, ան որ բարեխղճութեամբ ու հմտութեամբ պիտի ուսումնասիրէ արեւմտահայոց գրական զարթօնքը, չի կրնար անտեսել այս տարաբախտ գրողին ներկայութիւնը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ (ՀԱԿԻՐՃ)

ՀԱՅԿՈՒՆԻԻ ԵՐԿԵՐԸ

1. Թոքախտաւորի մը վերջին ժամը եւ իր կնոջը ըրած պատուերմերը, *ՄԵՂՈՒ*, 1856 թիւ 1 ու շաբ.:
2. Հայաստան Մայր, *ՄԵՂՈՒ*, 1857 թիւ 10 ու շաբ.:
3. Որդիական Սէր, *ՄԵՂՈՒ*, 1857 թիւ 22 ու շաբ.:
4. Անձնասպանութեան պատրաստուած յուսահատ երիտասարդի մը իր խորհուրդէն դարձն ու երջանկութիւնը, *ՄԵՂՈՒ*, 1857 թիւ 19 ու շաբ.:
5. Որդեկորոյս որբւայրին ի խնդիր որդւոյն (*քերթուած*), *ՄԵՂՈՒ*, 1858 թիւ 2:
6. Որդեւեր մօր մ'ամակնկալ վարձքը, *ՄԵՂՈՒ*, 1860 թիւ 110 ու շաբ.:
7. Տասն օր ետքը, *ՄԵՂՈՒ*, 1862 թիւ 149 ու շաբ.:
8. Ազգին վիճակը, *ՄԵՂՈՒ*, 1862 թիւ 173 ու շաբ.:
9. Նկարագիր միսիոնարական 30-ամեայ ըմբացից ի Տանկաստան եւ տաքաղտութիւն հայ ժողովրդեան, *ՄԵՂՈՒ*, 1862 թիւ 176 ու շաբ.:

ՎԻՊԱԿԱՆ

1. Անձիւմ, *Հրատ. ՄԵՂՈՒ*, 1859 թիւ 1 ու շաբ.:
2. Ելիգա, *տպ. Տէտէեան, Իզմիր* 1861, 232 էջ:
3. Սաքեմիկ, *Հրատ. ԶԱՅՆ ԸՆԿԵՐՍԻՐՈՒԹԵԱՆ*, 1864, էջ 70 ու շաբ.:

ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ – ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԳՐԱԿԱՆ

1. Մուսայֆ Մասեաց պարբերաթերթ, 1857–1858, Պոլիս:
2. Ձայն Ղնկերսիրուքեան պարբերաթերթ, 1863–1864, Պոլիս:
Հրապարակադրական, Բարդանական ու Թատերադրական գործունեության մասնագիտութեան մասին՝ տեսնել Գ. Ստեփանեանի յօդուածը, ստորև յիշատակուած:

ՀԱՅԿՈՒՆԻԻ ԱՆՁԻՆ ՈՒ ԵՐԿԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

1. Ամստրագիր – Մասիս, 1863 թիւ 572:
2. » – Պեղական Թռչնիկ, 1863 թիւ 4:
3. » – Ժամանակ, 1864, էջ 72:
4. » – Կլիկիա, 1866 թիւ 145:
5. » – Օրադիր, 1869 թիւ 36:
6. » – Սուրհանդակ, 1902 թիւ 1128:
7. » – Մասիս, 1903, էջ 17–20:
8. » – Լոյս, 1903 թիւ 41, 563, 586:
9. ԱՍՍՏՈՒՐ Հ., Արմենակ Հայկունի, հրատ. Լոյս, 1908, էջ 395:
10. Ամստրագիր, Շահթ, 1913, էջ 193:
11. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ Վ., Արմենակ Հայկունի, Յիշատակարան, 1941, էջ 19:
12. ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ Գ., Արմենակ Հայկունի, Հ. Ս. Ս. Բ. Գիտութիւններու Ակադեմիայի Տեղեկագիր, Երևան, 1955 թիւ 11:

ARMENAG HAYGOUNY

VAHÉ OSHAGAN

Armenag Haygouny — poet, playwright, short story writer, novelist, essayist, translator — is one of the most prominent figures of mid 19th c. West Armenian literature. His rebellious character gained him many enemies among the authoritative circles of his time.

Vahé Oshagan, in this article, tries to assess Haygouny's right place in Armenian Literature. Although Haygouny has been influenced by European Pre-Romanticism, he has still kept his individualism. His novel *Eliza* remains the first serious trial in West Armenian novel writing.